

PIERRE NORA

Emlékezet és történelem között

A helyek problematikája¹

I. A történeti emlékezet vége

A történelem felgyorsult. E metaforán túl azonban fel kell mérnünk, amit a kifejezés jelent: minden elmúlt dolog globális észlelésnek a véglegesen befejeződött múltba való egyre gyorsabb átbillenését – egy egyensúly felbomlását. Nem más ez, mint a történelem iránti érzékenység dinamikája révén való kiszorítása annak, ami a hagyomány melegében, a szokás hallgatagságában, az ősi ismétlésében még megélt tapasztalat maradt. Nem más ez, mint az elmúlt idő jegyében az öntudat ébredése, egy mindig újrakezdődő valami bevezetése. Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs.

A *lieu de mémoire*-ok² iránti érdeklődés – ahol kikristályosodik, előbukkan az emlékezet – történelmünk ezen egyedi pillanatához kötődik. Fordulópont ez, ahol a múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de ahol a fájdalom még fel tud annyit ébreszteni az emlékezetből, hogy az felvetette megtestesülésének problémáját. A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közge az emlékezetnek [*milieux de mémoire*].

Gondoljunk arra a visszavonhatatlan veszteségre, melyet a parasztság – *c par excellence* emlékezet-közösség – vége jelentett, melynek történeti témaként való divatja egybeesett az ipari növekedés csúcspontjával. Emlékezetünk ezen alapvető összeomlása azonban csak egy példa. Az egész világot táncba vitte a globalizáció, a demokratizálódás, a tömegesedés és a média világának jól ismert jelensége. A periférián, az új nemzetek függetlensége magával vont a történetiségbe a nemzeti öntudat álmából a gyarmati erőszak révén felébredt társadalmakat. S a belső dekolonizáció folyamatával egy időben követte őket minden etnikum,

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Nora, Pierre: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: *Les lieux de mémoire. I. La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984. (a továbbiakban: *Les lieux de mémoire. I. La République*.) «Bibliothèque illustrée des histoires». XVII-XLII. Itt szeretném kifejezni köszönetemet mindazoknak, akik a kézirat átnézésében és korrigálásában segítettek: legfőképpen Benda Gyulának a szöveg tüzetes átnézéséért és önzetlen segítségéért, valamint Deák Ágnesnek és Czoch Gábornak észrevételeikért, javaslataikért.

² A tanulmányban – igazodva az angol nyelvű fordításhoz [Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire. Representations* 26. 1989. 7-25., Marc Roudebush fordítása], ám eltérve ezzel az e témában megjelent Le Goff, Jacques: Franciaország emlékezte. BUKSZ, 1994. 456-459. című cikk magyar nyelvű fordításától (Albert Sándor munkája) – meghagyom Nora eredeti, francia nyelvű terminus technicusát, a *lieux de mémoire*-t. E kifejezés – mely „*emlékezethelyeket*” és az „*emlékezet helyeit*” egyszerre jelentheti – lefordításával véleményem szerint elvész a terminus eredeti, elmélyült értelme. Nora az angol fordítás megjelenésekor köszönetet mond a fordítónak, hogy meghagyta az eredeti formát, s nem fordította kézenfekvő módon *memory places*-nek. Ugyanitt egy jegyzetben (25. o.) Nora azt írja, hogy a *lieu de mémoire* kifejezés – mely ugyan Cicero és Quintilianus nyomán a latin *loci memoriae*-ből származik, majd Frances Yates *The Art of Memory* (1966) című műve révén került ismét a köztudatba – franciául, szemben más nyelvekkel, már elmélyült, „történeti, intellektuális, emocionális és gyakran tudatalatti” értelmet nyert, melyet megerősít az a tény is, hogy a francia historikus e nyelvű leleménye már önálló szócikként szerepel a *Le Grand Robert de la langue française* 1993-as kiadásában. Így célszerűbbnek tartottam megtartani e terminust, s csak abban az esetben lefordítani, ha az zavarná a magyar mondat szórendjét, érthetőségét. (A fordító megjegyzése.)

csoport és család, amelynek erős emlékezeti és gyenge történeti tőkéje volt. Az emlékezet-társadalmak vége ez, vége mindannak, ami biztosította az értékek megőrzését vagy továbbadását, legyen az egyház vagy az iskola, a család vagy az állam. Az emlékezet-idológiák vége ez, vége mindannak, ami biztosította a rendszeres átjárást a múltból a jövőbe, vagy megmutatta, hogy a múltból mit kellene megtartani a jövő számára, lett legyen szó reakcióról, fejlődésről vagy akár a forradalomról. Sőt, maga a történeti észlelés módja az, mely a média révén bámulatosan kitágult, az aktualitás múlandó hártójával helyettesítve a hagyományra ráhajló emlékezet intimitását.

Felgyorsulás: amit e jelenség számunkra brutálisan véglegessé tesz, az mind az igazi, társadalmi és érintetlen emlékezet – amelyet a primitívnek vagy archaikusnak mondott társadalmak példaként mutatnak és titokként őriznek – és a történelem – melyet a felejtésre ítélt társadalmaink a múltból csinálnak, mert magával ragadta őket a változás – közötti távolság. Egy beilleszkedett, uralkodó és öntudatlan, rendszerező és mindenható, spontánul időszerűsítő emlékezet, egy múlt nélküli emlékezet, mely folytonosan visszavezet bennünket az örökséghez, amely visszautalta az ősokeket a távoli hősök, kezdetek és mítoszok egybecsuszó idejébe – és itt van a miénk, ami csak történelem: nyom és válogatás. E távolság egyre csak mélyül azáltal, hogy az emberek felismerik azt, s a modern időkben ez még inkább joggá, hatalommá és a változás feladatává válik. E távolság ma találja meg görcsös végpontját.

Az emlékezet – a történelem hódító és gyökértelenítő előretörése révén való – kiszakításának azonban van egy revelatív következménye: egy nagyon régi azonossági kapocs elszakadása, egy általunk megélt evidencia vége: a történelem és az emlékezet megfeleltetése. Az a tény, hogy franciául csak egy szó van a megélt történelem és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenységre (melyet a németek *Geschichte* és *Historie* szavakkal különböztetnek meg), ez a gyakran hangsúlyozott nyelvi rehetetlenség itt bontja ki mély igazságát: a folyamat, mely magával visz bennünket, ugyanolyan természetű, mint az, mely megjeleníti azt nekünk. Bárcsak emlékezetünkben élhetnénk még, nem lenne szükségünk arra, hogy helyeket szenteljünk neki. Nem lennének helyek, mert nem lenne történelem által hordozott emlékezet. Minden egyes gesztust úgy élnék meg, mint vallásos megismétlést annak, ami mindig is volt, mely mindig is hűsvér azonosítást teremtett a cselekedetnek és a jelentésnek. Amióta nyom van, távolság és közvetítés, már nem az igazi emlékezetben vagyunk, hanem a történelemben. Gondoljunk a zsidókra, a mindennapos hűségben bezárultak a hagyomány rituáléiba. Az „emlékezet népe”-ként való önmeghatározásuk e történelmi gondot zárta ki mindaddig, míg a világ felé való nyitásuk szükségessé nem tette számukra a történészeket.

Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatosan fejlődésben áll, kitéve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükség szerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése. Mivel érzékeny és mágikus, az emlékezet csak azokhoz a részletekhez alkalmazkodik, melyek megerősítik. Elmosódott, egymásba toلولó, teljes vagy bizonytalan, különös vagy szimbolikus, minden átmásolásra – képernyő, cenzúra vagy kivetítés – érzékeny emlékekből táplálkozik. A történelem, mivel intellektuális és világi tevékenység, elemző és kritikus diskurzust kíván. Az emlékezet szentségbe ágyazza az emléket, a történelem kiszorítja, folytonosan prózáivá teszi azt. Az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad, ami – Maurice Halbwachs szavaival – annyit tesz, hogy annyi emlékezet van, ahány csoport. Az emlékezet természeténél fogva sokféle és sokszorozódó, kollektív, többsé számú, mégis individualizált. A történelem – épp ellenkezőleg – mindenkire és senkire sem tartozik, ez adja egyetemes elhivatottságát. Az emlékezet a konkrétban gyökerezik, a térben, a gesztusban, a képben és a tárgyban. A történelem csak időbeli

folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti viszonyhoz kapcsolódik. Az emlékezet abszolútum, míg a történelem csak a viszonylagost ismeri.

A történelem középpontjában egy, a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimációjától. A történeti tudattal bíró társadalmak horizontján, a teljességgel historizált világ határain a szentségtől való megfosztás végső és végleges. A történelem folyamata, a történeti törekvés nem dicsőíti a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. Kétségtelen, hogy egy általános kritikai attitűd megőrzi a múzeumokat, az érmeket, a műemlékeket – tehát egy a történeti munkához szükséges eszköztárat – ugyanakkor ki is ürítve mindazt, ami szemünkben *lieu de mémoire*-rá teszi ezeket. Egy teljességgel a történelem jegyében élő társadalom, a hagyományos társadalomhoz hasonlóan, végeredményben nem ismerne helyeket, ahová lehgonyozhatná emlékezetét.

A történelem és emlékezet szakításának egyik legkézzelfoghatóbb jele talán a történelem történetének kezdete, a historiográfiai tudat – Franciaországban vadonatúj – ébredése. A történelem, egészen pontosan a nemzeti fejlődés története alkotta meg legerősebb közös hagyományunkat, *par excellence* emlékezetközösségünket. A középkori krónikásoktól a „totalis” történelem kortárs történetíróiig, az egész történeti hagyomány úgy fejlődött, mint az emlékezet és annak spontán elmélyülése által szabályozott gyakorlat, mint a múlt hiánytalan és törésmentes helyreállítása. Froissart³ óta kétségkívül egyetlen nagy történetírónak sem volt az az érzése, hogy egy részleges emlékezetet jelenít meg. Commines⁴ nem volt tudatában annak, hogy csak egy dinasztikus emlékezetet, La Popelinière⁵ egy francia emlékezetet, Bossuet⁶ egy monarchikus és keresztény emlékezetet, Voltaire a haladó emberi nem emlékezetét, Michelet kizárólag a „népét” és Lavisse⁷ pedig a nemzet kizárólagos emlékezetét gyűjti össze. Épp ellenkezőleg, teljesen meg voltak győződve: feladatuk abban áll, hogy elődeiknél pozitívabb emlékezetet alkossanak meg, átfogóbbat és magyarázóbbat. Az a tudományos eszköztár, melyet a történelem a múlt század folyamán kialakított, csak még tovább erősítette egy igazi emlékezet kritikai kiépítését. Minden nagy történeti ártértékelés magában foglalta a kollektív emlékezet helyzetének megerősítését.

Egy olyan országban, mint Franciaország a történetírás történetének megteremtése nem lehet ártatlan tevékenység. Ez a történeti emlékezetnek a – történeti-kritika általi – belső alakítását fejezi ki. Kritikai természeténél fogva minden történelem és minden történetész igényt tart arra, hogy leplezze elődei hazug mitológiáit. Am valami alapvető dolog kezdődik akkor, amikor a történelem önnön történetével kezd foglalkozni. A historiográfiai törekvés születésével épp a történelem hajszolja önmagában azt, ami már nincs benne, s mivel felfedezi, hogy az emlékezet áldozata lett, a tőle való megszabadulásra törekszik. Egy olyan országban, melyben a történelemnek nincs irányító és alakító szerepe a nemzeti öntudatban, a történelem története nem lenne ilyen vitával terhelt. Az Egyesült Államokban például, a többretnű emlékezet és a sokretnű kulturális hozadék országában e tudományágnak régi hagyománya van. Am a Függetlenségi- vagy a Polgárháború eltérő értelmezési, legyenek a tétek bármilyen súlyosak is, nem érintik az amerikai tradíciót, mivel az ebben az értelemben nincs, illetve nem főként a történelemből származik. Franciaországban épp ellenkezőleg,

³ Froissart, Jean (1333 vagy 1337-1400), francia krónikaíró.

⁴ Commines, Philippe de (1447-1511), krónikaíró, Mémoires-jaiban XI. Lajos és VIII. Károly korát írta meg.

⁵ La Popelinière, Alexandre Joseph Le Riche de (1692-1762), francia pénzember, adófőbérlo.

⁶ Bossuet, Jacques Bénigne (1627-1764), francia főpap, szónok és történetíró.

⁷ Lavisse, Ernest (1842-1922), történész, a 27 kötetes Franciaország történetének szerkesztője (1900-1912), egyben egy több millió példányos iskolai történelemkönyv szerzője, mely jelentős szerepet játszott a francia nemzeti szellem 1870 utáni megteremtésében.

a történetírás képromboló és tiszteletlen. Megkaparintja a hagyomány legjobban megalkotott darabjait – egy kulcsfontosságú csatát, mint például Bouvines-t,⁸ vagy egy kanonizált könyvet, mint a *Petit Lavisse*-t –, hogy feltárja a tradíció mechanizmusait és a lehető legpontosabban rekonstruálja kialakulásának tényezőit. Kétségeket ültet a szívekbe s a kritikai élt pedig bevezeti az emlékezet fája és a történelem kérge közé. A francia forradalom historiográfiáját elkészíteni, mítoszait és értelmezéseit felvázolni annyit jelent, hogy nem azonosulunk már teljesen örökségével. Legyen bármennyire is tiszteletreméltó egy tradíció, annak megkérdőjelezése azt jelenti, hogy többé nem azonosulunk annak hordozójával. Márpedig a történelem története tárgyául nem csak nemzeti tradíciónk leghiszenesebb tárgyai kínálkoznak. A történelem – megkérdőjelezve önnön anyagi és fogalmi eszközeit, alkotói eljárásait, terjedésének társadalmi állomásait és önnön hagyománnyá válását – egészében belép a történetírás korszakába, véglegessé téve ezzel különállását az emlékeztettől. Az emlékezet maga válik egy lehetséges történelem tárgyává.

Volt olyan időszak, amikor úgy látszott, a történelemben keresztül és a nemzet körül kristályosodik ki egy emlékezhagyomány, mégpedig a III. Köztársaság szintézisében. Ez, tág időhatárt alapul véve, Augustin Thierry *Lettres sur l'histoire de France*-ától (1827) Charles Seignobos⁹ *L'histoire sincère de la nation française*-éig (1933) tartott. Történelem, emlékezet és nemzet nemcsak egy természetes körforgást, hanem egy kiegészítő körkörösséget is fenntartottak, egy többszinten is működő – tudományos és pedagógikus, elméleti és gyakorlati – szimbiózist. A jelen nemzeti meghatározása fölényesen a múlt megvilágításából hívta elő öngigazolását. A forradalmi trauma miatt elbizonytalanodott jelen megszabta a monarchikus múlt átfogó újraértékelését. Szintén bizonytalanává vált ez az 1870-es vereség miatt is, mely csak sürgetőbbé tette – a német tudományhoz és tanítóhoz, Königrätz igazi győzteséhez viszonyítva – a dokumentarista tudás s az emlékezet iskolai átadásának fejlesztését. Semmi sem hasonlítható a történész nemzeti felelősségének hangvételéhez, felerészben pap ő, felerészben katoná. Megnyilvánul ez például a *Revue Historique* első számának (1876) bevezetőjében is, ahol Gabriel Monod¹⁰ igazolva láthatta, hogy „a máskülönbben lassú, kollektív és módszeres tudományos kutatás, titkos és biztos módon csakúgy a haza, mint az emberi nem nagyságáért” dolgozik. Egy ilyen szöveg – melyhez akár száz hasonlót találhatunk – olvastán, az ember elgondolkodik, hogyan lehetett hitelt adni annak a gondolatnak, hogy a pozitivistáknak történelem nem volt kumulatív. A nemzeti önmeghatározás végső távlatában a politikatörténet, a hadtörténet, az életrajz és a diplomáciatörténet, épp ellenkezőleg, a folytonosság pillérei. Az azincourt-i¹¹ vereség vagy Ravaiillac¹² törce, a Becsapottak Napja vagy a westfáliai¹³ szerződés csatolt záradékai lelkiismeretes számadás függvényei. A jól felépített tudás hozzátesz vagy elvesz egy-egy részletet a nemzet alaptökéjéből. Az emlékezet tere egyetlen hatalmas egység. Görög-római bölcsőnktől a III. Köztársaság gyarmati birodalmáig nincs cözúra, ahogy nincs az örökséghez új hódításokat csatoló magas tudás és az azt alapszöveggé tévő iskolai tankönyv között sem. Szent a történelem, mert szent a nemzet. A nemzet révén maradt fenn emlékeztünk a szentség terén belül.

Annak megértése, miért vált szét a szentségtelenítés új hulláma révén e kötelék, megmutatná, hogy a harmincas évек válságában hogyan lépett a nemzet-állam helyébe fokozatosan a társadalom-állam. Ugyanakkor, s ugyanolyan okokból, hogyan vált a történelem az emlékezet-hagyományból – amint ez Franciaországban látványosan végbement – a társadalom önmagáról való tudásává. E minőségében képes volt megsokszorozni az egyes emlékezetekre vetett fénycsóvját, s magát a múltbeli mentalitások laboratóriumává tudta átalakí-

⁸ Bouvines-i csata: 1214. II. Fülöp Ágost francia király győzelmet aratott IV. Ottó császár felett.

⁹ Seignobos, Charles (1854-1942), a francia hagyományos (pozitivistáknak) történetírás nagy alakja.

¹⁰ Monod, Gabriel: a *Revue Historique* című folyóirat elindítója.

¹¹ Azincourt-i csata: 1415 az angolok győzelme a franciák felett.

¹² Ravaiillac, Francois (1578-1610) törrel megölte IV. Henrik francia királyt.

¹³ Westfáliai béke (1648): Franciaország ekkor kapta meg Elzászt.

tani. Ám ahogyan a történelem megszabadult a nemzeti önazonosságtól, úgy megszűnt az is, hogy benne lakozzon az azt hordozó alany, s ezzel egy csapásra elvesztette az értékek átadásának pedagógikus elhivatottságát is: jól példázza ezt az iskola válsága. A nemzet már nem összetartó keret, mely megerősíti a közösségi tudatot. Meghatározása már nem kérdés, s a béke, a virágzás, valamint befolyásának csökkenése pedig végzett a még meglévő értékekkel. Azáltal, hogy a nemzet helyét a társadalom foglalta el, a múlt, azaz a történelem általi legitimitáció átengedte helyét a jövővel való öngazolásnak. A múltat csak megismerhettük és tisztelhetjük, a nemzetet szolgálhattuk, ám a jövőt elő kell készítenünk. E három terminus ismét átveszi autonómiáját. A nemzet már nem küzdelem, hanem pusztán egy adat, a történelem társadalomtudománnyá vált, az emlékezet pedig tisztán privát jelenség. A nemzeti emlékezet a történeti-emlékezetben ölt hát utolszor testet.

A *lieu de mémoire*-ok tanulmányozása így két mozgás kereszteződésében található, melyek, ma Franciaországban, kijelölik helyét és jelentését: egyfelől egy tisztán történetírói törekvés – a történelem reflexív visszatérése önmagához –, másfelől pedig egy sajátosan történelmi mozgás: az emlékezet-hagyomány vége. A *lieu de mémoire*-ok kora az a pontos pillanat, amikor az emlékezet személyességében megélt hatalmas tőke eltűnik, hogy majd csak a rekonstruáló történelem tekintetében éljen tovább: egyfelől a történeti munkák döntő elmélyülése, míg másfelől egy szilárd örökség átvétele. A kritikai elv rendelkezik e belső lendülettel, politikai, történeti és mentális kereteink azonban kimerültek; mindazonáltal túl jelentősök ahhoz, hogy közömbösek maradhassunk irántuk, fokozatos eltűnésük viszont már csak ahhoz elég, hogy legfeltűnőbb jelképek visszatérését tudják ránk kényszeríteni. E két mozgás összekapcsolódik, hogy alkalomadtán, s egyazon lelkesedéssel ráutaljon bennünket a történeti munka alapvető eszköztárára, emlékezetünk legjelképebb tárgyaira: a levéltárhoz éppúgy, mint a trikolorhoz, a könyvtárakhoz, a szótárakhoz, valamint a múzeumokhoz ugyanúgy, ahogy az emlékiratokhoz, az ünnepekhez, a Pantheonhoz vagy a Diadalívhez, avagy a Larousse-szótárhoz és a Kommünárok Falához.

A *lieu de mémoire*-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért előhívja azokat, mert már nem ismeri őket. Világunk szertartásoktól való megfosztása ismertet meg bennünket e fogalommal. Az átalakulás és megújulás folyamatában lévő közösség akarata és erőfeszítése termeli ki, készíti elő, alkotja meg, építi fel, rendeli el és tartja fenn. A *lieu de mémoire*-ok természetüknél fogva értékelik az újat a régi, a fiatalat az idős, a jövőt a múlt helyett. Múzeumok, levéltárak, temetők és gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződések, jegyzőkönyvek, emlékművek, szentélyek, társaságok mind-mind egy régi kor határvövei, az örökkévalóság illúziói. Honnan fakad e kegyes, patetikus, élettelen vállalkozás nosztalgikus aspektusa? Ezek egy szertartás nélküli társadalom szertartásai, egy szentséget nem tűró társadalom mulandó szentségei, a sajtóságos felé való vonzódás jegyei egy olyan társadalomban, mely legyalulja a sajtóságost, s tények szerinti megkülönböztetés egy olyan társadalomban, mely elvek szerint nivellál; csoportazonosító, illetve -megkülönböztető jegyek egy olyan társadalomban, mely csak egyenlő és azonos individuumokat ismer.

A *lieu de mémoire*-okat az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az cseményeket. Éppen ezért a kisebbségek által védett, privilegizált helyekre menekült és féltékenyen óvott emlékezet felizzítja valamennyi *lieu de mémoire* igazságát. Ezen emlékezetmegőrző éberség nélküli a történelem gyorsan kisöpörné őket. Ezek azok az alapok, melyeken szilárdan megvethetjük a lábunkat. Ám ha az, amit őriznek, nincs veszélyben, arra sem lenne szükség, hogy felépítsék azokat. Ha az emlékeket, melyeket magukba zárnak, valóban megélnénk, a *lieu de mémoire*-ok szükségtelenné lennének; és viszont, amennyiben a történelem sem azért kerítené hatalmába azokat, hogy átfor-

málja, átalakítsa, átgyúrja és kővé dermessze őket, úgy nem lennének helyek az emlékezet számára. E jövés-menés hozza létre őket: a történelem folyamából kiszakított történeti pillanatok ezek, melyeket azonban visszaadnak annak: már teljesen nem élők, de még nem is teljesen voltak, mint kagylóhéjak a tengerparton, miután visszavonult az élő emlékezet tengere.

A *Marseillaise* vagy a halotti emlékművek például ilyen, a kötődés és az elszakadás vegyes érzése révén átformált kétértelmű életet élnek. 1790-ben július 14-e még nem volt *lieu de mémoire*. 1880-ban azonban nemzeti ünnepé váló intézményszerűsítése hivatalos *lieu de mémoire*-rá avatta, bár a köztársaság szelleme ekkor még valódi forrássá tette. És ma? Élő, nemzeti emlékezetünk elvesztése arra kényszerít bennünket, hogy ne naivan, ám ne is közömbösen tekintünk rá. Egy bennünket gyötörő és számunkra elveszett emlékezet, mely a gyors szentségtelenítés és az átmenetileg visszahozott szakralitás között helyezkedik el. Belső kapcsolódás ez, mely azok adósává tesz minket, akik minket létrehoztak, ugyanakkor történelmi eltávolodás is, mely arra kötelez bennünket, hogy hűvös tekintettel mérjük fel s vegyük leltárba az örökséget. Egy általunk többé be nem lakott emlékezet megmenekített – félhivatalos és intézményszerűsített, félig érzéki és érzelmi – helyei. Az egyetértés korántsem egyértelmű helyei, melyek nem fejeznek ki sem harcos meggyőződést, sem szenvedélyes részvételt, de ahol felszökik még valami a szimbolikus életből. Az emlékezetiből a történetibe, egy ősökkel bíró világból az esetleges viszonyrendszerek világába való átbillenés az, mely átmenetet teremtett nekünk a totemikus történelemből a kritikai történelembé: ez a *lieu de mémoire*-ok pillanata. Nem ünnepeljük már a nemzetet, ám tanulmányozzuk ünnepcseit.

II. A történelem révén megragadott emlékezet

Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. Mindaz, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az valójában a történelem tűzben való végleges eltűnése. Az emlékezet igénye voltaképpen a történelem igénye.

Persze lehetetlen elkerülnünk e szó használatát. Fogadjuk el, ám egyértelművé téve a valódi emlékezet (mely ma a gesztusba és a szokásba menekült, a mesterségekbe, ahol átörökítik a hallgatás tudását, a test tudásába, az áthatottság emlékezetébe és a reflexszerű tudásba) és az átmenetisége miatt történelemmé alakult emlékezet (ami majdhogynem az ellenkezője: önkéntes és szándékos, kötelezőként élő, s már nem ösztönös, inkább pszichológikus, egyéni és szubjektív nem pedig társadalmi, közös és átfogó) közötti különbséget. Mi történt az elcsúszástól, a közvetlentől a másodikig, a közvetettig? A jelenlegi átalakulás végpontján ragadhatjuk ezt meg.

Először is, a másiktól való megkülönböztetésképpen, nézzük a levéltári emlékezetet. Ez egészében a nyom pontosságán, a maradvány anyagszerűségén, a rögzítés konkrétumán s a kép képességén alapul. E folyamat, mely az írással kezdődött, a hifi minőségű magnószalagon végződik be. Ahogy az emlékezet egyre kevésbé élhető meg belülről, úgy van szüksége külső támasztékre és egy csak általa létező lét kézzelfogható támaszára. Honnan van ez a korunkat olyannyira jellemző archiválási rögeszme, mely a jelen hiánytalan megőrzésére és a múlt teljes megóvására irányul? A gyors és végleges eltűnés érzése összekapcsolódik a jelen pontos jelentésének nyugtalanságával, valamint a jövő bizonytalanságával: így a legszerűsebb maradványtól a legegyszerűbb tanúságtételig bármi méltóvá válhat a megőrzés méltóságára. Nem fejeztük ki eléggé sajnálatunkat elődeinknek az ismereteket elősegítő anyag pusztulásáért vagy eltűnéséért, hogy aztán ugyanazt a szemrehányást kapjuk majd utódainktól? Az emlék átment önnön teljes és pontos rekonstrukciójába. E regisztráló emlékezet nevében, a jelek megsokszorozása révén, a levéltár kötelezősége válik az emlékezés: ott, ahol az épp megmarad, mint a kígyó levedlett bőre. Hajdanán a művelt bencés gyűjtők a dokumentumok felhalmozásának szentelték magukat, egy nélkülük haladó társadalom és egy nélkülük

íródo történelem peremén. Később a történeti emlékezet tudós munkája középpontba állította a kincsestárat, hogy eredményét térhódításának ezernyi társadalmi befogadója révén szórja szét. Ma, amikor a történeaszek már lebecsülik a dokumentarista kultuszt, a társadalom viszont teljesen a megörzés vallásosságának és a növekvő levéltári iratmennyiség eszméjének jegyében él. Valójában egy anyagi lerakat nagyszabású és szédító létrehozását nevezzük emlékezetnek: azt, amire lehetetlen emlékeznünk, mérhetetlen jegyzékét annak, amire azonban szükséges lenne emlékeznünk. A „papír emlékezet”, melyről Leibniz beszélt, múzeumok, könyvtárak, irattárak, dokumentációs központok, adatbankok autonóm intézményévé vált. A közlevéltárakat érintő szakértői becslések szerint is néhány évtized alatt az iratok mennyiségi forradalma ezerszeresére nőtt. Egyetlen kor sem volt ilyen megrögzött irattermelő, mint a miénk. Ám nemcsak a modern társadalom által kitermelt mennyiség, nemcsak a reprodukció és a megörzés rendelkezésre álló technikai lehetősége a döntő különbség, de még inkább a nyom tisztelete és az abban való hit. Amilyen mértékben eltűnt a hagyományos emlékezet, annyira érezzük fontosnak a maradványok, a tanúságtételek, a dokumentumok, a képek, a beszédek, a látható jelek lelkiismeretes felhalmozását, mintha ennek az egyre inkább szaporodó iratsomónak kellene – nem tudni, milyen – bizonyítékká válnia a történelem – nem tudni, milyen – ítélszéke előtt. A nyomban avatódik szentséggé az, amely valójában tagadása is annak. Lehetetlen azonban megítélni, hogy mire kell majd emlékeznünk. Honnan származik a pusztítás gátlása, a mindent archívumokba való összeállítás, az emlékezés mezőinek differenciálatlan kitágítása, az emlékezet funkcióinak túltengő felduzzasztása, amelyek magához az elvesztés érzéséhez és az emlékezet intézményeinek ezzel együtt járó megerősítéséhez kötődnek. Különös szerepsere történt a hivatásos levéltárosok – akiknek hajdanán szemére vetették a megörző mániát – és a levéltári anyag természetes előállítói között. Ma a magánvállalatok és a közhivatalok adják ki a levéltárosoknak a „mindent-megörzés” parancsát, míg azok azt tanulták, hogy a szakma, lényegét tekintve, az ellenörzött pusztulás művésze.

Így aztán néhány éven belül az emlékezet anyagivá válása csodásan kitágult, megsokszorozódott, decentralizálódott, demokratizálódott. A klasszikus időkben a levéltári anyag három nagy kibocsátója a főúri családokra, az egyházra és az államra korlátozódott. Ugyan ki nem gondol ma arra, hogy emlékeit írásba foglalja, elkészítse emlékiratait? Nemcsak a történelem legkisebb szereplői, hanem még a szereplők tanúi, házastársa és orvosa is. Annál kevésbé rendkívüli a tanúságtétel, minél inkább hitelesnek tűnik egy átlagember mentalitásának bemutatására. Az emlékezet felszámolása a megörökítés általános akarát eredményezte. Egy generáció elteltével az archívum képzeletbeli múzeuma csodásan gazdaggá vált. 1980-ban az örökség éve ragyogó példáját nyújtotta ennek, a bizonytalanság határáig vive a fogalmat. Tíz évvel korábban, az 1970-es Larousse¹⁴ az örökség [*patrimoine*] fogalmát még „az apától vagy az anyától származó javak”-ra korlátozta. Az 1979-es *Petit Robert* ebből „az ősöktől örökölt tulajdon, egy ország kulturális örökség”-t alkotta meg. A történelmi emlékművek szigorú koncepciójától hirtelen eljutottunk – az 1972-es, helyszínek feletti megállapodással – egy elképzelésig, mely elméletileg semmit sem hagy elmúlni.

Nemcsak mindent meg kell védeni, meg kell óvni az emlékezet jeleiből, beleértve azt is, amiről azt sem tudjuk, mely emlékezet ismertetőjegye, de újabb archívumokat kell létrehozni – ez a kor követelménye! Itt van a Társadalombiztosítási Archívum félkavaró esete: példa nélkül álló adattömeg, mely ma háromszáz iratkilométerre rög. Nyers emlékezet-tömeg, melynek számítógépes feldolgozása ideális körülmények között lehetővé tenné a teljesen normálistól a patológikusig vizsgálni a társadalmat, a táplálkozási szokásoktól az életmódig, területenként és foglalkozások szerint. Ám ugyanakkor egy olyan adatmassza, melynek kar-

¹⁴ Larousse szótár: Larousse, Pierre (1817-1875), francia nyelvész, 17 kötetben jelentette meg *Grand Dictionnaire Universel du XIX. Siècle* című enciklopédiáját. Azóta is az egyik legismertebb szótár- és lexikonsorozat-név Franciaországban.

bantartása, csakúgy mint megfelelő kiaknázása drasztikus, ám kivitelezhetetlen választás elé állít bennünket. Archiváljatok, archiváljatok, majd csak megmarad valami! Egy másik beszédes példát említve: milyen eredményt hozhatnak a legújabb orális adatgyűjtések? Csak Franciaországban, pillanatnyilag háromszáz csoport foglalkozik – Philippe Joutard kifejezésével élve – a „múltból hozzánk érkező hangok” összegyűjtésével. Nagyon jó. De ha arra gondolunk, hogy itt egy olyan speciális archívumról van szó, melynek létesítése harminchat munkaórát igényel egy órányi felvételhez, s melynek használata nem lehet pontos, mivel értelmét a teljes meghallgatásból nyeri, lehetetlen nem megkérdőjelezni annak lehetséges felhasználhatóságát. Végre eredményben milyen emlékezet akaratóból jegyezték fel a tanúságtételt, a megkérdőjeleztekből vagy a megkérdőzökekből? Súlyánál fogva az archívum jelentése és státuszt váltott. Már nem egy megélt emlékezet többé-kevésbé szándékos maradványa, hanem egy elvesztett emlékezet makacs és szervezett kitermelése. Megkettőzi a megéltet, mely gyakran saját rögzítésének (a híradókat talán másképp csinálják?), másodrangú emlékezetének, emlékezet-pótlékának függvényében jön létre. Az archívum vég nélküli létrehozása egy új öntudat kiéleződött következménye, a historizált emlékezet terrorizmusának legvilágosabb kifejezése.

Mivel ez az emlékezet kívülről közeledik felénk, mi egyéni kényszerként interiorizáljuk azt, hiszen az nem társadalmi gyakorlat már. Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását. Az emlékezet kötelessége mindenkit önmaga történészévé tesz. E történelmi követelemény így jóval túlhaladta a hivatásos történészek körét. S nem csak a hivatásos történelem régi marginalizáltjairól van szó, akiket elmerült történelmük visszaszerzésének igénye hajt. Minden testületre áll az – értelmiségi vagy tudós voltától függetlenül –, hogy az etnikai és társadalmi kisebbségek mintájára szükségesnek érzi eredetének igazolását. Alig akadhat olyan család, melynek valamely tagja újabban ne fogna az ismeretlen elődök – melytől az övé is származik – felkutatásához. A genealógiai kutatások számának növekedése új és tömeges jelenség: az *Archives nationales* éves jelentése 1982-ben 43%-ban számszerűsíti ezt, szemben az egyetemi kutatók 38%-os látogatottságával. Talán meglepő, de tény: ez utóbbiaknak sem mindegyike hivatásos történész, akiknek pedig a biológia, a fizika, a medicina vagy a zene legjelentősebb történetei köszönhetőek, hanem biológusok, fizikusok, orvosok és zenészek. Tanárok, akik a testneveléstől kezdve egészen a filozófia oktatásáig kezükbe veszik a nevelés történetét. Így az intézményesített tudás megrendülése folytán minden tudományág feladatának tartotta alapjainak igazolását létrejöttének áttekintése révén. A szociológia alapító atyjai kutatását kezdte meg, az etnológia a 16. századi krónikásoktól a gyarmati hivatalnokokig vállalkozott múltjának feltárására. Egészen az irodalomkritikáig nincs olyan tudományterület, mely ne igyekeznék kategóriái és hagyományai keletkezésének rekonstrukciójára. Amikor a hivatásos történészek már felhagytak a tisztán pozitivista vagy forrásfeltáró [*chartiste*] történelemmel, az olyan közismertséget és térhódítást mondhatott magáénak e sürgető szükségességben, mint korábban soha. A történeti emlékezet vége megsokszorozta a különálló emlékezeteket, amelyek saját történelmüket követelik.

Kötelesség tehát az emlékezés, ám nekem kell emlékezniem, és én emlékezem. Az emlékezet történeti átalakulásának ára a személyes pszichológia felé való végső fordulat. E két jelenség oly szorosan összefonódott, hogy lehetetlen nem észrevenni őket pontos időbeli egybeesésükig. A múlt század végén, kiváltképp a falusi világ összeomlásával nyilvánult meg a hagyományos egyensúly kibillenése, mikor is Bergson révén az emlékezet feltűnt a filozófiai gondolkodásban, Freud révén a személyiség középpontjában, Prousttal pedig az önéletrajzi irodalom közepén. E ma már robbanásszerű folyamat kezdete az a törés volt, mely számunkra, ennek két különböző oldalaként, a földben megtestesült emlékezet képzetét és az emlékezet személyes identitásba való hirtelen behatolását jelentette. S talán nem Freudnál és Proustnál kell keresniünk magát a két személyes, ám mégis egyetemes *lieu de mémoire*-t, az ősjelenetet és a híres *petite madeleine*-t? Az emlékezet átvitele meghatározó váltást jelentett,

mégpedig a történetből a pszichologikus, a társadalmiból az egyéni, az átfogóból a szubjektív és az ismétlésből a felidézés felé. A most már magánüggycé váló emlékezet új rendszere ez. A kortárs emlékezet teljes pszichologizálása az énonzonosság, az emlékezet mechanizmusainak és múlthoz való viszonyának új rendszerét vonta maga után.

Végeredményben az egyénre és csak az egyénre nehezedik a kitartó, ám differenciálatlan emlékezet-kényszer, merthogy saját múltjához való személyes viszonyán nyugszik lehetséges új életre keltése. Az általános emlékezet magánemlékezetekre való szétválasztása adja a belső kényszer hatalmas intenzitását az emlékezés törvényének, kötelezővé téve mindenki számára az emlékezést: az identitás titkának és alapelvének, a valahová való tartozás érzésének visszaszerzését. Cserébe ez az összetartozás teljesen elkötelez. Mivel az emlékezet már nincs jelen mindenütt, olyan, mintha egyáltalán nem is létezne, ha valaki nem tulajdonítana ismét egyéni értelmet neki. Minél kevésbé megélt egy közösségben az emlékezet, annál inkább szüksége van olyan különleges emberekre, akik önmagukból emlékezet-embert teremtenek. Mintha egy belső hang mondaná a korzikaiaknak: „Neked korzikainak kell lenned” és a bretonoknak: „bretonnak kell lenned!” Hogy megértsük eme elhivatás erejét és hívószavát, leginkább a zsidó emlékezethez kell fordulnunk, mely a dejudaeizált zsidók körében manapság új életre kelt. E tradícióban, melynek nincs más történelme, mint saját emlékezte, zsidónak lenni annyit jelent, hogy emlékezel arra, hogy az vagy. Így a megkérdőjelezhetetlen, egyszer már interiorizált emlékezés fokozatosan, ám egészében elszólít. Nos, minnek az emlékezte ez? Legfeljebb az emlékezet emlékezte. Az emlékezet pszichologizálása minden egyes embernek azt az érzést adta, hogy végeredményben egy lehetetlen adósság kifizetésétől függ üdvözülése.

Leváltári-emlékezet, kötelesség-emlékezet, ki kell azonban egészíteni az átalakulás képét egy harmadik vonással is, mégpedig a távolsági-emlékezettel.

Merthogy a legjellemzőbb történelmi munkák révén feltáruló viszonyunk a múlthoz teljesen más, mint az, amit az emlékeztetől várunk. Már nem visszatekintő folyamatosságról, hanem a diszkontinuitás reflektorfénybe állításáról van szó. A hajdani történelmi-emlékezet számára a múlt igazi felfogása azt jelentette, hogy az valójában nem múlt el, az emlékezetbe idézés erőfeszítése feltámaszthatja azt. A jelen vált így amolyan visszahozott, aktualizált múlttá, az összeforrasztás és a leborgonyozás révén. Ahhoz, hogy legyen múlt-érzésünk, szükségszerűen egy törésnek kellett ékelődnie a múlt és a jelen közé, fel kellett tűnnie egy „előt”-nek és egy „után”-nak. De inkább a helyreállítandó leszármazás megélt különbözőségként fogható fel, mint a gyökeres különbség módjának megélt távolságában. Haladás és hanyatlás: a modern kor óta a történelem megértésének két nagy témája, s mindkettő jól kifejezi a kontinuitás kultuszát, biztos tudását annak, hogy kiknek és miknek kell köszönnünk, hogy vagyunk. Innen származik az „eredet” gondolatának súlya, a mitologikus elbeszélések profán formája, mely a nemzeti elvilágiasodás felé úton lévő társadalomnak az értelmet és a szentség igényét adta. Minél előkelőbb volt az eredet, annál nagyobb tettek minket, mivel múltunk révén önmagunkat tiszteljük. E viszonyrendszer tört darabokra. Úgy, ahogyan a látható, előrelátható, manipulálható, előre jelezhető s a jelen előrevetítéseként értelmezett jövő láthatatlanná, előreláthatatlanná, kezelhetetlenné vált, úgy ezzel párhuzamosan érkeztünk el a látható múlttól a láthatatlan múltig. Egy velünk élő múltból egy törésként megélt múltba, egy történelemből, mely az emlékezet folyamatosságában kereste önmagát, egy emlékeztebe, mely a történelmi diszkontinuitásba vetíti önmagát. Már nem „kezdetekről” beszélünk, hanem „születésről”. A múlt így számunkra gyökeresen másként adott, egy olyan világgént, amelytől örökre el vagyunk vágyva. S emlékezetünk a bennünket tőle elválasztó hatalmas tér nyilvánvalóvá tételében vallja meg igazságát – mint olyan tevékenységben, mely egy csapásra el is tünteti azt.

De ne higgyük, hogy a diszkontinuitás érzése megfelel az éjszaka homályának és elmosódottságának. Paradox módon a távolság megköveteli a közeledést, mely tompítja is azt,

ám egyszersmind meg is adja annak rezgését [*vibrato*]. Soha nem vágytuk ily érzéki módon arra, hogy érezzük egy talpalatnyi föld értékét, az *czredévi* ördög kezét és a 18. századi falvak bűzét. Ám a múlt mesterséges hallucinációja pontosan csak a diszkontinuitás jegyében fogható fel. A múlthoz való viszonyunk egész dinamikája az áthághatatlanág és az eltörlés c finom játékában rejtezik. A szó első értelmében egy az „egykor-cz-történet” feltámasztásától gyökeresen eltérő megjelenítésről van szó. A feltámasztás bár teljes szándékozott lenni, magában foglalta a gyakorlatias emlékezet hierarchikusságát, ami alkalmassá tette arra, hogy a jövőre irányított jelen szemszögéből szabályozza a múlt perspektíváinak fényeit és árnyait. Az egyetlen magyarázó elv elvesztése egy szétesett világba taszított bennünket, hogy ugyanakkor minden tárgynak – legyen az a legegyszerűbb, a legvalószínűtlenebb, a legmegközelíthetlenebb – megadja a történeti titokzatosság méltóságát. Régen tudtuk, kinek a leszármazottai voltunk, ma viszont senki és mindenki leszármazottai vagyunk. Mivel semmit sem tudhatunk arról, hogy mi alakítja majd a múltat, ez a nyugtalan bizonytalanság átalakul nyommá, lehetséges jelölővé, történeti gyanúvá, mellyel beszennyezzük a dolgok ártatlanságát. A mi múlt-észlelésünk annak heves kisajátítása, amiről már tudjuk, hogy nem mi vagyunk. Megköveteli a pontos alkalmazkodást egy elvesztett célhoz. A megjelenítés kizárja a freskót, a töredéket, az összképet – módszere a pontszerű megvilágítás, a kiválasztott felvételek sokszorozása, a jelentőségteljes mintavétel. Erőteljesen retinális és televizuális emlékezet ez. Miért nem teremtünk már kapcsolatot például az „elbeszélés visszatérése”-nek híres jelensége – melyet tapasztalhatunk a legújabb történetírói műfajokban – és a kép, valamint a mozi mai kultúrában lévő mindenhatósága között? Ez az elbeszélés, magába-zártságával és szinkopikus szétDaraboltságával, valójában teljesen más, mint a hagyományos elbeszélés. Miért nem kötjük már össze a levéltári dokumentumok lelkiismeretes tisztelét – magát az iratot a szemünk elé helyezve –, a szóbeliség egyedülálló terjedését – a szereplőket idézve, hangjukat visszajátssza – a közvetlen autentikussággal, melyhez különben annyira hozzászoktunk? Miért nem vesszük már észre a múlt mindennapisága iránti érdeklődésünkben az egyetlen eszközt, amely helyreállítaná számunkra a napok lassúságát és a dolgok ízét. És a névtelencnek életrajzaiban vajon miért nem látjuk már meg annak eszközét, hogy ez érzékelteti velünk, hogy nem a tömegek révén tárulkoznak fel a tömegek? Miért nem olvassuk már ki a múlt okmányáiból, melyek annyi mikrotörténelmi tanulmányt adtak a kezünkbe, azt a szándékot, hogy megfeleltessük az általunk rekonstruált történelmet az általunk megélt történellemmel. Emlékezet-tükör, mondhatnánk, ha a tükrök nem ugyanazt adnák vissza. Ám épp ellenkezőleg: a különbség felfedezését, s e különbség látványában fellelhetetlen identitásunk pillanatnyi megcsillanását keressük. Nem genezis ez már, hanem annak felismerése, hogy azok vagyunk a fénynél, akik már nem vagyunk többé.

Különös módon, az esszencialitás alkímiaja az, ami a történelem gyakorlását – melynek brutális, jövő felé irányuló felhajtóereje felment minket – a jelen titkainak lerakatává teszi. Egyébként nem is annyira a történelem, mint inkább a történész révén teljeseedik ki a csodátévő művelet. Különös sors az övé. Hajdanán szerepe egyszerű volt, helye pontosan meghatározott a társadalomban: a múlt szószólójának és a jövő révészének lenni. Ennek fejében személye kevesebbet számított, mint szolgálata: ő csak a művelt közvetítő, az átvitel eszköze volt, a lehető legjelentéktlenebb kötőjel a dokumentáció nyers anyagiassága és az emlékezet feljegyzése között. Végző soron az objektivitás rögeszmés hiánya volt ő. A történeti emlékezet széttörésével felbukkan egy új személyiség, aki elődeitől eltérően kész elismerni azt a szoros, intim és személyes viszonyt, melyet témájával fenntart. Sőt inkább hangoztatja, elmélyíti e viszonyt, s ahelyett, hogy akadályként könyvelné el, inkább a megértést segíti elő, mivel e téma mindent az ő szubjektivitásának köszönhet: ő teremtette meg, illetve ő teremtette újra. A történész annak az anyagcserének az eszköze, amely értelmet és életet ad annak, amiben önmagában sem értelem, sem élet nincs. Képzelnünk el egy a saját történetiségétől teljesen átitatott társadalmat. Egy ilyen társadalom képtelen lenne történészek létrehozására. Mivel teljességgel a jövő jegyében élne, beérné automatikus rögzítési eljárásokkal és megelégedne

automata könyvelő gépekkel; ez azonban azt jelenti, hogy a jövőre bízna önmaga megértésének feladatát. Ezzel szemben társadalmunk a változások sokasága révén elszakadt emlékezetétől, ám minél inkább rögeszméjévé válik történetileg megérteni önmagát, annál inkább központi figurává kell tennie a történészt, mivel benne működik az, amit szeretne, de nem tud nélkülözni. A történész az, aki megakadályozza, hogy a történelem ne lehessen más, mint történelem.

S ugyanakkor e madártávlatnak köszönhetjük az áttekintő képet és e végleges idegenséget, a múlt mesterséges igazmondását. Az észlelés módjának megváltozása kérelhetetlenül visszaviszi a történészt a hagyományos tárgyakhoz, melyektől korábban elfordult: nemzeti emlékezetünk szokásos eszközeihez. S lám, újra itt vagyunk a szülői ház, az alig felismerhető, már nem használt öreg épület küszöbén. A régi családi bútorokra más fény vetül már, ugyanazon műhelyben pedig más munkák készülnek. Ugyanaz a szoba, ám már más szerepben. A történetírás megkerülhetetlenül ismeretelméleti korszakába lépett, véglegesen lezárva ezzel az identitás korszakát. Az emlékezet elkerülhetetlenül felfalatt a történelem által, s a történész már nem emlékezet-embert testesít meg, hanem személyében vált emlékezhellyé [*lieu de mémoire*].

III. A «*lieu de mémoire*» mint másik történelem

A *lieu de mémoire*-ok két korszak részecsei tehát: ez adja érdekességüket, s egyszersmind összetettségüket is. Egyszerűek és kétértelműek, természetesek és mesterségesek, közvetlenül adottak a legérzékibb tapasztalatok számára, s ugyanakkor a legelvontabb munka termékei.

Ténylegesen helyekről van szó, annak mindhárom – anyagi, szimbolikus és funkcionális – értelmében egyidejűleg, ám különböző mértékben. Egy tisztán anyagi természetű hely, mint a levéltári raktár csak akkor *lieu de mémoire*, ha a képzelet szimbolikus aurával ruházza fel. Egy tisztán funkcionális hely, mint egy iskolai tankönyv, egy végrendelet, egy bajtársi szövetség csak akkor lép be e kategóriába, ha egy rítus tárgya. Még az egy perces néma csend is, mely a szimbolikus megjelenés egy extrém példája, csak egy időbeli egység dologi megszakítása, mely alkalmanként az emlékezésre való koncentrált felhívást szolgálja. E három szempont mindig együtt él. Vegyük egy olyan elvont *lieu de mémoire* példáját, mint a generáció fogalma. Demográfiai tartalma révén anyagi, hipotetikus tartalma révén funkcionális – mivel alkalmasint az emlékezet kikristályosodását és átadását biztosítja – s ugyanakkor szimbolikus is, mivel egy olyan kevés ember által megélt esemény révén mutat be egy tapasztalatot, melyet a többség nem ismer.

A *lieu de mémoire*-okat az emlékezet és a történelem játéka, a két tényező interakciója hozza össze, mely kölcsönös túldetermináltsághoz vezet. Először is meg kell lennie az emlékezés akarásának. Ha elvetjük ezen elv elsőbbségét, hamar eljutnánk egy szűk, de lehetőségekben gazdag meghatározásból egy lehetséges, ám túl képlékeny meghatározásba, amely szerint minden emlékezésre virtuálisan méltó tárgy alkalmas lenne arra, hogy beleveggyék e kategóriába. Kicsit úgy kell kezelniünk, ahogy hajdanán a történeti kritika arany szabálya, mely bölcsen megkülönböztette a „direkt forrásokat” – melyeket a társadalom szándékosan hozott létre, hogy később, mint olyanok, reprodukálhatók legyenek – és az „indirekt források” meghatározatlan tömegét, azaz minden olyan adatot, melyet az adott kor ránk hagyott anélkül, hogy sejtette volna későbbi, történészek általi felhasználását. Amennyiben hiányzik ez az emlékezési szándék, az emlékezet helyei [*lieux de mémoire*] a történelem helyivé válnak [*lieux d'histoire*].

Ezzel szemben világos, hogy ha a történelem, az idő, a változás nem lépne közbe, akkor be kellene érni az emlékművek egyszerű történetével. Helyek ezek tehát, ám egyes, összetett, változó helyek, bensőségesen összefonva életet és halált, a múlt időt és az örökkévalóságot – a kollektív és az egyéni, a prózai és a szent, a megváltozhatatlan és a mozgásban lévő

spirálján. Möbius gyűrűje önmagába zárult. Mert bár igaz az, hogy a *lieu de mémoire* alapvető létoke az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása – ahogy a pénz egycdűli emlékezte az arany – abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből, világos az is – s egyébként ez teszi ezt izgalmassá –, hogy a *lieu de mémoire*-ok csak az átalakulásra való képességük, jelentéskörük állandó felélesztése és elágazásainak előreláthatatlan bokrosodása révén élnek.

Két egészen eltérő példa. Vegyük a forradalmi naptárt: *lieu de mémoire*, mert – mint minden naptárnak – meg kellett teremtenie minden emlékezet *a priori* kereteit, s mivel forradalmi, elnevezésénél és szimbolikájánál fogva, „új könyvet szándékozott nyitni a történelem számára” – amint azt egyik fő szerkesztője ambiciózusan megfogalmazta, „hogy visszadja a franciákat önmaguknak” – egy másik fő szervező szerint. S e célból a forradalom idején megállítja a történelmet a forradalmi eposz képzetrendszerével megjelölve az eljövendő hónapokat, napokat, századokat és éveket. Ez már elég ahhoz, hogy *lieu de mémoire* legyen. Számunkra még inkább azzá teszi a forradalmi naptárt az a kudarc, hogy nem sikerült azzá válnia, aminek kitalálói szánták. Hiszen élhetnénk ma is ritmusa szerint, megszokottá válhatott volna, mint a gregoriánus naptár, ám így elvesztette volna a *lieu de mémoire* érényeit. Feloldódott volna emlékezetterünkben, és akkor nem szolgálna mást, mint a többi elképzelhető *lieu de mémoire* elkönyvelését. Ám kudarcra mégsem teljes: felbukkan kulcsfontosságú dátumokban, hozzá kapcsolódó cseményekben: Vendémiaire, Thermidor, Brumaire. A *lieu de mémoire*-ok indítóokai önmagukba térnek vissza, torzító tükörben kettőzik meg igazságukat. Egyetlen *lieu de mémoire* sem menekül meg kezdeti arabeszkjeitől.

Vegyük czúttal a *Tour de la France par deux enfants*¹⁵ híres esetét: vitathatatlanul szintén *lieu de mémoire*, mivel csakúgy mint a *Petit Lavisse*, sok ezer fiatal francia emlékeztétét formálta abban az időben, amikor a közoktatási miniszter nyolc óra öt perckor kihúzta a zseboráját, s kijelentette: „Minden gyerekünk az Alpokon kel át.” Azért is *lieu de mémoire*, mivel leltára mindannak, amit Franciaországról tudni kell, az önazonosítás elbeszélése, beavató utazás. Ám a dolgok bonyolódnak, s figyelmes olvasással kimutatható, hogy már az 1877-es indulásakor a *Tour* egy olyan Franciaországot sematizált, amely már nem létezett, s amely – ez év május 16-án, a Köztársaság megszilárdításakor – egy kissé elvarázsolt múltból nyeri vonzerejét. Gyerekkönyv ez, mely, mint ahogy oly gyakran előfordul, részben a felnőttek emlékezte révén válik sikeressé. Ez tehát az emlékezet forrásvidéke, ám mi van folyásában? Harmincöt évvel megjelenése után, a háború előestéjén meg dívatban volt, s bizonyosan emlékeztetőként, már-már nosztalgikus hagyományként olvasódott: átdolgozása és napra készsége tétele ellenére a régi kiadás jobban fogyott, mint az új. Aztán ritkasággá válik e könyv, s nem használják már csak elmaradott környezetben, távoli vidékeken. Elfelcjtik. A *Tour de la France* egyre inkább ritkaságszámba megy, a padlás kincsévé vagy a történészek dokumentumává lesz. Elhagyja a kollektív emlékezetet, hogy belépjen a történeti, majd a pedagógikus emlékeztetbe. 1977-ben, centenáriuma alkalmával, amikor a *Le cheval d'orgueil*¹⁶ milliós példányszámot ér el, s mikor a giscard-i és iparosodott, ám már a gazdasági válság által érintett Franciaország felfedezi szóbeli emlékeztétét és vidéki gyökereit, íme újranomják, s a *Le Tour* ismét belép – noha nem ugyanabba – a kollektív emlékeztetbe, újabb feledésre és újabb feltámadásra várva. Mi ad jogosítványt a *lieu de mémoire* címkére? Kezdeti szándéka vagy vég nélküli visszatérése az emlékezet körforgásába? Természetesen mindkettő: minden *lieu de mémoire* örvénylő tárgya is gyében.

¹⁵ Nora itt egy a kötetben szereplő tanulmányról beszél, melynek központi témája egy 1877-ben megjelent nagy sikerű gyermekkönyv, a *Le Tour de la France par deux enfants*. Lásd: Ozouf, Jacques et Mona: *Le Tour de la France par deux enfants*. Le petit livre rouge de la République. In: *Les lieux de mémoire*. I. La République. (A fordító jegyzete.)

¹⁶ 1975-ben jelent meg ezen a címen Pierre-Jakez Hélias breton szerző regénye, mely a breton vidéken töltött gyermekkor elveszett boldogságát elevenítette fel.

Ugyanez a kettős kötődési elv teszi lehetővé a helyek meghatározatlan sokaságában egy hierarchia létrehozását, értelmezési tartományainak behatárolását, skáláinak jegyzékét.

Amennyiben jól megnézzük a nagy tárgyi csoportokat, melyek műfajához kapcsolhatók – mindaz, ami a halottak kultusza, mindaz, ami nemzeti örökségünk, mindaz, ami nyilván-tartja a múlt jelenlétét a jelenben – világos, hogy bizonyos dolgok, melyek nem férnek be a szigorú meghatározásba, erre igényt tarthatnának, s ez fordítva is igaz, sok olyasmink – sőt, annak nagy részének, ami elvileg része ennek – ténylegesen ki kellene maradnia. Ami egyes östörténeti, földrajzi vagy régészeti lelőhelyeket *lieu de mémoire*-rá tesz, ráadásul kiemelkedő helyekké [*hauts lieux*], éppenséggel annak kellene kizárni őket: mégpedig az emlékezés akarájának teljes hiánya folytán, hiszen úgyis kárpótolja azokat az idő, a tudomány, az emberiség álmai és emlékezete által rájuk nehezedő súly. Ezzel szemben egyetlen határterület sem bír hasonló címmel, mint a Rajna, vagy a „Finistère”, ez a „határszél”, melyet például Michelet sorai nemesítettek meg. Minden alkotmány, minden diplomáciai szerződés *lieu de mémoire*, ám az 1793-as nem ugyanazon a jogcímen, mint az 1791-es, az Emberi Jogok Nyilatkozata, mely egy alapvető *lieu de mémoire*. Ahogy például a nijmegeni béke sem azon a jogcímen, mint az európai történelem két végpontja, a verduni szerződés és a jaltai konferencia.

E keveredésben az emlékezet diktál, s a történelem jegyzi fel azt. Éppen ezért két terület – a történelmi események és könyvek – megérdemlik, hogy elidőzzünk náluk, mivel nem az emlékezet és a történelem keveredései, hanem a történelemben az emlékezet *par excellence* eszközei, így lehetősé teszik, hogy világosan behatároljuk a területet. Nem a *lieu de mémoire* egy formája-e minden egyes nagy történelmi mű és a történeti műfaj maga? Nem *per definitionem lieu de mémoire*-e minden nagy esemény és maga az esemény fogalma? E két kérdés pontos választ igényel.

A történelmi könyvek közül csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva. Franciaországban nincs a történelmi emlékezet rögzülésének oly sok jelentős pillanata. A 13. században a *Grandes Chroniques de France*¹⁷ az, mely magába tömöríti a dinasztikus emlékezetet, s mely több századon keresztül a történetírói munka modelljeként szolgált. A 16. században, a vallásháborúk idején a „tökéletes történelem”-nek mondott iskola az, mely lerombolja a monarchia trójai eredetének legendáját és helyreállítja a gall múltat: Étienne Pasquier *Les recherches de la France*-a (1599) már címének modernítésével is emblematikus illusztrációja ennek. A kései restauráció történetírása erőszakosan vezeti be a történelem modern fogalmát: Antoine Thierry *Lettres sur l'histoire de France*-ának megjelenése (1820) alkotta meg kezdőpontját és önálló kötetként való 1827-es megjelenése a végpontját; néhány hónap eltéréssel egybeesett ez egy induló kiválóság első igazi könyvével, Michelet *Précis d'histoire moderne*-jével és Guizot kezdődő kurzusával, az „Európa és Franciaország civilizációjának története”-vel. Végül itt van a nemzeti, pozitivistá történetírás, melynek a *Revue Historique* (1876) megjelenése a kiáltványa, és Lavisse 27 kötetes *Histoire de France*-a az emlékműve. Ugyanez a helyzet az emlékiratokkal is, mely nevük révén szintén *lieu de mémoire*-ként tűnhetnek fel. Ugyanígy az önéletrajzok vagy a magánéleti naplók. Egyes könyvek, mint a *Mémoires d'outre-tombe*,¹⁸ a *La vie de Henry Brulard*, a *Journal d'Amiel*¹⁹ egyaránt *lieu de mémoire*-ok, nem azért, mert jobbák vagy nagyobbak, hanem azért, mert az emlékezés egyszerű feladatát egyesítik magára az emlékezetre vonatkozó kérdésfeltevésekkel. Ezt mondhatjuk el az államférfiak emlékiratairól

¹⁷ *Grandes Chroniques de France*, selon que elles sont conservées en l'Église de Saint-Denis en France: 1274-ben keletkezett kéziratos krónika, amit egy saint-denis-i szerzetes (Primat) írt.

¹⁸ *Mémoires d'outre-tombe*: Chateaubriand, François René (1768-1848) emlékiratai.

¹⁹ *Journal d'Amiel*: Amiel, Henri Frédéric (1821-1881), genfi születésű francia író. Munkája címe: *Journal intime*.

is. Sullytól de Gaulle-ig, Richelieu *Testament*-jától a *Mémorial de Sainte-Hélène*-ig²⁰ vagy Poincaré *Journal*jáig. Függetlenül a szövegek különböző értékeitől, a műfajnak megvannak az állandó jegyei és sajátosságai: magában foglalja más emlékiratok ismeretét, a toll embere és a tett embere szerinti megkettőződést, egy egyéni diskurzus kollektív diskurzussal való azonosítását és egy magánérdek beágyazódását az államérdekbe. Megannyi indíték, mely arra kötelez, hogy a nemzeti emlékezet panorámájában *lieu de mémoire*-ként tartsuk számon őket.

És a „nagy események”? Közülük csak két típus tartozik bele, amelyek megítélése nincs kapcsolatban jelentőségükkel. Egyfelől, a jelen által alig észlelt, gyakran jelentéktelen események, melyeket, ennek ellentétéként, a jövő ruház fel az eredet nagyságával, a kezdeti szakítás ünnepélyességével. Másfelől azok az események, ahol szinte nem történik semmi, ám hirtelen súlyos, szimbolikus értelemmel terhelődnek meg, s így lefolyásuk pillanatában önnön előrehozott megemlékezésükké válnak. A jelenkor történelme – a média közvetítése révén – minden nap megsokszorozza az ilyen halva született próbálkozást. Egyik oldalról ott van például Hugues Capet megválasztása, mely nélkülözött minden feltűnést, s melynek az utána következő, vérpadon bevégzett tíz évszázad adott olyan súlyt, mely nem volt meg a kezdeteknél. Másfelől, a rethondes-i vasúti kocsis,²¹ a Montoire-i kézfogás²² vagy a felszabadulási parádé²³ a Champs-Élysées-n. Alapító események vagy látványos események. Ám egyetlen esetben sem önmagukban csak az események teszik azzá ami, hiszen ha ezt fogalomként elismernénk, az a *lieu de mémoire* sajátosságainak tagadását eredményezné. Épp ellenkezőleg, kizárásuk az, ami elhatárolja: az emlékezet éppúgy kötődik a helyekhez, ahogy a történelem az eseményekhez.

Viszont e kategórián belül semmi akadály a annak, hogy elképzeljünk bármilyen lehetséges felosztást és osztályozást. A legtermészetesebben, a konkrét tapasztalatok révén adódó *lieu de mémoire*-októl, mint például a temetők, a múzeumok, az évfordulók, egészen a leginkább szellemileg kidolgozott helyekig: itt van például a már említett generáció vagy a nemzetség, a „regionális-emlékezet” fogalma, de ugyanúgy a felosztás is, melyre a francia terület valamennyi észlelése alapszik, vagy a „táj mint festmény”-é, mely rögtön érthető, amint Corot-ra,²⁴ vagy Cézanne *Sainte-Victoire*-jára gondolunk. Fektetjük a hangsúlyt akár a helyek anyagi szempontjaira is, s láthatjuk, hogy maguk is milyen széles skála mentén rendeződnek el. Vegyük először is a hordozható *lieu de mémoire*-okat, amelyek fontosak, hiszen az emlékezet népe szolgál erre például Törvénytábláival. Vagy vegyük a földrajzi helyeket, amelyek mindent pontos lokalizációjuknak és a földben való gyökerezésüknek köszönhetnek: így minden turisztikai hely az, így a *Bibliothèque nationale* is, mely éppúgy kötődik az Hôtel Mazarinhez, mint az *Archives nationales* az Hôtel Soubise-hez. Aztán az emlékhelyek, melyeket nem szabadna összekevernünk az építészeti helyekkel. Az előbbieknél, a szobrok és halotti emlékművek jelentésüket belső létükből nyerik. Bár elhelyezésük korántsem közömbös, egy más elhelyezés is igazolható anélkül, hogy megmásítaná jelentésüket. Ez nem áll azonban az idő által létrehozott együttesekre, melyek jelentésüket elemek közötti összetett viszonyrendszereikből nyerik: egy világ vagy egy kor tükröi ezek, mint a Chartres-i katedrális vagy a Versailles-i palota.

Osztályozásunk ezzel szemben épülhet-e funkcióra? A skála magában foglalja egy tisztán átadhatatlan tapasztalat fenntartásának szentelt *lieu de mémoire*-októl, melyek eltűnnek

²⁰ *Mémorial de Sainte-Hélène*: Napóleon (1769-1821) francia császár Szent Ilona szigetén lediktált emlékirata.

²¹ Rethondes-i vasúti kocsis: 1918. november 11-én és 1940. június 22-én a közsgben egy vasúti kocsi-ban született meg a fegyverszünet a franciák és a németek között.

²² A montoire-i kézfogás (Montoire-Sur-Le-Loire): 1940. október 22-én itt találkozott Hitler és Pétain marsall.

²³ A champs-Élysées-i felvonulás: a felszabadulás alkalmával, De Gaulle 1944-es párizsi bevonulásakor franciák milliói tömege vonult fel a Champs-Élysées-n.

²⁴ Corot, Camille (1796-1875), francia festő, többek között tájképeiről ismert.

azokkal együtt, akik megélték azt – ilyen például a veteránok szövetsége –, az olyan helyekig, melyeknek létoka pedagógikus, mint a tankönyveknek, a lexikonoknak, a testamentumoknak, avagy a számadásoknak, melyeket a klasszikus korban a családfejek vezettek utódaik számára. Az osztályozás érzékeny lehet végül is a szimbolikus összetevőkre. Szembe fogjuk állítani a győztesek és a legyőzöttek *lieu de mémoire*-jait. Az első, látványosak és győzdelmesek, tekintélyesek, és mivel a nemzeti autoritásból vagy egy formális testülettől, de mindig fentről származnak, általában kikényszerítettek, így gyakran a hivatalos szertartások hidegségével és ünnepélyességével bírnak. Inkább lerójuk tiszteletünket előttük, minthogy odamenjünk. A második menedékhely: a spontán hűség szentélyei és csendes zárandoklatok. Ez az emlékezet élő szíve. Egyik oldalon a Sacré Cœur, a másikon a népszerű Lourdes-i zárandoklat, egyfelől Paul Valéry nemzeti temetési szertartása, a másfelől Jean-Paul Sartre temetése, az egyik oldalon De Gaulle gyászszertartása, másikon a colombey-i temető.

A végtelenségig lehetne finomítani az osztályozást. Szembállítani a köztereket a privát helyekkel, a tiszta *lieu de mémoire*-okat, melyek teljes egészében kimerülnek az emlékezet-megőrző funkciójukban – mint a temetési emlékszemlék, Douaumont vagy a Kommünárok Fala –, és azokat, melyeknek emlékezeti dimenziója csak egy szimbolikus jelentéseik csokrából – mint a nemzeti zászló, az ünnepi körmenetek, zárandoklatok stb. E tipológiai vázlat érdeme nem pontosságában vagy teljességében rejlik, s nem is a megjelenítés gazdagságában, hanem abban a tényben, hogy lehetséges. Megmutatja, hogy egy láthatatlan szál köti össze a nyilvánvaló kapcsolatban nem álló tárgyakat, és hogy a Père-Lachaise és Franciaország általános statisztikájának összekapcsolása nem az eszernyő és vasaló szürrealisztikus találkozása. Van e különböző azonosságoknak egy tagolt rendszere, a közösségi emlékezetnek egy tudattalan szerveződése, melyet nekünk kell önmagunk számára tudatosítanunk. A nemzeti történelemben a *lieu de mémoire*-ok a mi pillanataink.

A *lieu de mémoire*-ok egy egyszerű, ám meghatározó vonása radikálisan elválasztja őket minden más történelemtől, legyen az régi vagy új, melyet már megszoktunk. Az emlékezetnek, akár a nemzetnek, akár a társadalmi mentalitásnak címzett történeti vagy tudományos megközelítése reáliákkal áll kapcsolatban, olyan dolgokkal, melyekkel a valóság elevenségét kívánta megragadni. Minden más történeti tárgytól eltérően a *lieu de mémoire*-oknak nincsenek referenciáik a valóságban. Vagy inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Nem mintha nem lenne tartalmuk, fizikai megjelenésük vagy történetük, épp ellenkezőleg. Ám ami *lieu de mémoire*-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől. *Templum*: profán meghatározatlanságában egy kör – tér vagy idő, tér és idő – darabokra szelvése, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz. Ebben az értelemben a *lieu de mémoire* kettős természetű: túlzottan önmagába zárt, önmagához láncolt és saját nevéhez tapadó hely, mely ugyanakkor folytonosan nyitott is jelentésének értelmezésére.

Emiatt válik történetük a legbanálisabbá és a legszokatlanabbá. Nyilvánvaló témák, klasszikus eszközök, kézenfekvő források s a legkevésbé szofisztikus módszerek. Azzal hitegetjük magunkat, hogy visszahozzuk a tegnapelőtti történelmet. De valami egészen más tér vissza. E tárgyak csak a legközvetlenebb tapasztalatban ragadhatók meg, de itt más a tér: olyasvalami, ami nem fejezhető ki a történelem hagyományos kategóriáival. A történeti kritizmus [*critique historique*] teljes egészében kritikai történelemmé [*histoire critique*] vált, s nem elsősorban önnön eszközei által. Saját magát ébresztette fel álmából, hogy másodlagosan létezzen. Csakúgy mint a háború esetében, e tisztán referenciális történelem lényege is a végrehajtásban rejtőzik. Az újra megaltalt tárgyak és a témájának elkötelezett történész közötti kapcsolatban törekény boldogság jön létre. Egy történelem, mely végeredményben azon nyugszik, amit mozgósít: egy keskeny, kézzelfoghatatlan, alig kifejezhető kapocs ez, mely kitörölhetetlen, hűsvér kötődésként él bennünk e voltaképpen megfakult szimbólumok iránt. A michelet-i történelem felélesztése – mely óhatatlanul a Proust által oly szépen megírt elvesztett szerelem ébredésére emlékeztet – tehát az a pillanat, amikor a szenvedély rögesz-

més hatalma végre feléled, s ahol a valódi szomorúságot az okozza, hogy nem szenvedtünk többé attól, amitől annyit szenvedtünk, s amit a jövőben már nem érthetük meg a szív csztelenségével, csak az ész érveivel.

Erősen irodalmi hivatkozás ez. Sajnálunk kellene vagy ellenkezőleg, teljes mértékben igazolnunk? Ezt megint csak e korszak adhatja meg. Az emlékezet következképpen csak két fajta legitimitást ismer: történetit és irodalmi. Jóllehet párhuzamosan gyakorolják ezeket, ám napjainkig mégis elkülönítve. A határ most elmosódik, a történeti-emlékezet és a fikatív-emlékezet kvázi halálával egy időben megszületik egy új típusú történelem, mely a múlthoz, egy másik múlthoz való új viszonyrendszeréből nyeri presztízst és legitimitását. A történelem a mi helyettesíthető képzetrendszerünk. A történeti regény reneszánsza, a személyes dokumentumok divatja, a történeti dráma irodalmi újjáéledése, az *oral history* elbeszélések sikere hogyan lenne értelmezhető másként, mint a kivesző fikció jelként? Ahol megszilárdul, összesűrűsödik és feltárul kollektív emlékezetünk kimérített tőkéje, ott határozza meg ezt a fajta érzékenységet a helyek iránti érdeklődés. Történelem: a mélységből kiemelt korszak mélysége, egy igazi regény nélküli korszak igazi regénye. Emlékezet – clóléptetve a történelem középpontjába: az irodalom látványos gyásza ez.

Fordította: **K. Horváth Zsolt**

Lektorálta és a jegyzeteket írta: **Benda Gyula**